

Florin Vasilescu

DIN HRISOAVE: CUVINTELE *HARTURGHIE* ȘI *HĂRTURĂRIE*(?)

În cursul său de *Istoria românilor*, ținut la Facultatea de Litere din București și publicat în 1891, V.A. Urechia prezintă o seamă de documente care aduc date importante despre istoria sfârșitului de secol XVIII. Aceste documente sunt mărturii despre încercările de modernizare a țării într-o perioadă de mari dificultăți politice, iar printre domnitorii care încearcă reglementarea situației edilitare, a regimului vămile, a taxelor și impulsivitatea economiei se numără și Alexandru Ipsilanti. Ceea ce ne interesează este hrisovul din august 1776, în care se stipulează construcția fabricilor de hârtie, a așa-numitelor *harturghii*. Arătându-se preocupat de importanța economică a acestora, căci nu se mai dau bani în afara țării pentru aducerea de hârtie, Alexandru Ipsilanti pare conștient și de necesitatea culturală a acestei întreprinderi. Alături de Ipsilanti, o seamă de boieri din sfatul țării semnează documentul pe care V.A. Urechia îl denumește „hrisovul harturghiei”¹:

„Dumnezeasca pronie ne-a încredințat, spre sporirea economiei țării aceștia, spre iscusința meșteșugurilor și spre adausul și bivșugul acestei politii, cumpănind folosul țării, ca oricare din neșugătorii s-ar putea lucra aicea în pământul țării, să se *protimiescă de ceea ce vine de afară*, deci între altele, ce de curând, cu ajutorul lui Dumnezeu, a început de se lucrează, începându-se și *harturghi*, adică facere de hârtie, una ce s-a făcut încă din dzilele Domniei sale răposatul Scarlat Ghica V. V., cu toate cele trebuincioase ergalii, la apa Colentini pe moșia Fundeni a D-lui Biv vel Vist. Dumitrașcu Racoviță și alta, care s-a început acum din nou să se facă la apa Leuta pe moșia Batiștei sud Prahova, a schitului Turbații, din sud Ilfov.”

În continuarea hrisovului, domnitorul acordă monopolul fabricării de hârtie lui Nicolae și Iani Lazăr (Lazari), „să nu aibă volnicie altul a mai face harturghii, iară numai aceștia care s-a arătat cu atâta protemie și râvnă spre podoaba politiei și țării” și anunță o serie de facilități pentru cei implicați în meșteșugul fabricării de hârtie „pentru strângerea cărpiturilor sau la alte trebi ale harturghii, în pace să-și aibă umbletele lor fără nici o zătigneală de cătră oricare zapciu, căci cine i-ar supăra de cevași, zmintindu-i poslușaniile în care s-a trâmăis unul, ca acela se va pedepsi de către Domnia mea”².

¹ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, București, Lito-tipografia Carol Göbel, 1891, vol. I, p. 95.

² Facilitățile pe care domnitorul Alexandru Ipsilanti le acorda fabricanților de hârtie amintesc de un alt hrisov, din 1646, prin care Matei Basarab acorda și el înlesniri în ceea ce privește strânsul cârpelor pentru o „moară de hârtie”.

Cuvântul *harturghie* atrage prin asemănarea cu *hardughie* și Constantin C. Giurescu susține că primul este chiar etimonul celui de-al doilea cuvânt: „Semnificativ pentru proporțiile clădirilor în care funcționau fabricile de hârtie este faptul că termenul grecesc întrebuițat spre a designa aceste fabrici, «harturghie», a dat românește «hardughie»³. Constantin C. Giurescu reia ulterior soluția pentru etimologia cuvântului *harturghie* în *Istoria Bucureștilor*: „S-au înființat de asemenea «fabrici» de hârtie sau, cu termenul grecesc, «harturghi», însemnând «clădire sau magazie mare, în stare proastă»⁴. Cuvântul *harturghie* apare și într-o notă de subsol dintr-o lucrare dedicată Bucureștiului de Nicolae Iorga și apărută în 1939, *Istoria Bucureștilor*, dar fără a se indica o eventuală etimologie. De asemenea, *harturghie* apare și în lucrarea dedicată de Stanislas Galdi cuvintelor românești de origine neogrecă⁵. Sursa bibliografică citată de Galdi este tot *Istoria* lui Urechia; etimonul propus pentru cuvântul *harturghie* este neogrecul *χαρτουργία*. În același timp, o cuprinzătoare lucrare precum *Împrumutul lexical*⁶ nu indică existența cuvântului *harturghie*.

Deși este de domeniul evidenței, relația etimologică dintre cele două cuvinte pare a ridica semne de întrebare, de vreme ce până la DEX cuvântul *hardughie* nu are nicio indicație la capitolul etimologic. Dicționare precum TDRG, DA, CADE și CIORĂNESCU nu propun nicio ipoteză. Cu o singură excepție, MDA⁷, dicționarele ulterioare DEX-ului adoptă soluția propusă de acesta, și anume neogrecul *χαρτοποιία*. Printre aceste dicționare se numără BREBAN, NDU și DEXi. Niciunul dintre dicționarele citate nu menționează cuvântul „harturghie”. Considerăm că discuția anumitor aspecte privind cuvântul *hardughie* va conduce la stabilirea etimologiei acestui cuvânt.

În primul rând, o consultare a dicționarelor limbii neogrecești aflate la dispoziția noastră nu evidențiază existența unui cuvânt *χαρτουργία*. Dintre cuvintele clasate sub elementul de compunere *χαρτις, ου (ό)*, cel mai aproape de *hardughie* este cuvântul *χαρτοποιία*. Nicio altă asociere dintre elementul de compunere *χαρτου* și cuvinte desemnând *atelierul, fabrica, moara, hala, meșteșugul etc.* nu duce la un cuvânt apropiat de *harturghie*. Soluția adoptată în DEX, conform *Dicționarului neogrec-român*, înseamnă „industria hârtiei”⁸. Probabil apropierea sub aspect semantic și fonetic de una dintre variantele cuvântului

³ Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, partea a 2-a, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, București, 1946, p. 566

⁴ Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, Editura pentru Literatură, București, 1966, p. 111.

⁵ Ladislav Galdi, *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939.

⁶ N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*. [Vol. I–III.] Studiu lingvistic și de istorie culturală. Iași, Editura Cronica, 2004–2011.

⁷ Care propune etimonul *χαρδωγί*, probabil ținând cont de sugestia lui C.C. Giurescu.

⁸ Margarita Kondoghiorghi, Eugen Dobroiu, Ștefan Stupca, Antița Augustopoulos-Jucan, *Dicționar neogrec-român*, coordonare Lia Brad-Chisacof, Editura Demiurg, București, 1996.

hardughie (*hurubia*) i-a determinat pe autorii DEX-ului să accepte această soluție. Citarea altor cuvinte din limba română, precum *liturghie* sau forma veche *dramaturghie* demonstrează însă că etimologia aleasă de DEX este greșită. Analizarea ipotezei lui Constantin C. Giurescu va demonstra că aceasta este corectă. Observăm că termenul *fabrică* din sintagma *fabrică de hârtie* este pus între ghilimele; în mod just, având în vedere producția manufacturieră din epoca respectivă. Studiind procesul de fabricare a hârtiei, vom descoperi indicii pentru stabilirea etimologiei cuvântului care ne interesează. Fabricile de hârtie se construiau pe cursul unei ape și se numeau „mori” pentru că fibrele obținute din cârpe se băteau cu ciocane acționate de forța apei. Prin urmare, cârpele adunate se macerau într-o soluție apoasă în care se turna hidroxid de calciu sau „apă de var” și apoi se băteau cu ciocanele. Pentru a obține omogenitatea și durabilitatea hârtiei, în soluție se adăuga clei rezultat din fierberea pieilor de animale, metodă sugerată probabil fabricanților de hârtie de către **tăbăcari**⁹. Descoperim că termenul neogrec pentru tăbăcărie este *δερματοργία*. Înlocuind elementul de compunere *δερμα* cu *χαρτου*, obținem *χαρτουργία*. Este greu de spus, din cauza lipsei de surse bibliografice, dacă acest cuvânt, *χαρτουργία*, va fi fost un cuvânt efemer, format din necesități conjuncturale, după modelul *δερματοργία*, pe baza asemănării dintre procesele de tratare a materiei prime. Constatăm însă că, deși *χαρτουργία* pare să fi dispărut, *δερματοργία* s-a menținut până în zilele noastre¹⁰. Adăugând la aceste observații relativ recentul articol al doamnei Lia Brad Chisacof¹¹, putem conchide că etimonul cuvântului *hardughie* este neogrecul *χαρτουργία*.

În continuarea raționamentului de mai sus, remarcăm modul cum diferă unghiurile de vedere asupra semnificatului în cazul cuvântului *harturghie*. Pentru cei implicați în fabricarea hârtiei, important era procesul de macerare a materialelor textile, proces similar celui de tăbăcire a pieilor, și operațiile la care era supusă coala de hârtie, presare, uscare etc. Pentru omul obișnuit, caracteristica principală era mărimea și șubrezenia halei (construite probabil din scânduri și eventual în paragină) în care se fabrica(se) hârtia. Este posibil ca termenul *harturghia* să fi dispărut după ce au apărut alte metode de mărunțire a materiilor prime și obținere a pastei pentru fabricarea hârtiei. În același timp, studiind *Istoria...* lui V.A. Urechia, nu pare exagerat să credem că dispariția termenului *harturghie* va fi fost o urmare a distrugerilor pe care le-au cauzat războaiele ruso-turce pe teritoriul Țării Românești. Urechia chiar menționează interesul trupelor austriece de a distruge orice urmă de industrie pe cuprinsul țării ocupate. Astfel că, la 1796, după douăzeci de ani, „harturghia” lui Alexandru Ipsilanti dispăruse, pentru că domnitorul

⁹ Josef Dabrowski, *Paper Manufacture in Central and Eastern Europe Before the Introduction of Paper-Making Machines*, consultat pe Internet la www.paperhistory.org/dabro.pdf

¹⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΡΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ*, ΚΕΝΤΡΟ ΛΕΞΙΚΟΛΟΓΙΑΣ, ΑΘΗΝΑ 2002.

¹¹ Lia Brad Chisacof, *Filigranul hârtiei produse în timpul primei domnii a lui Alexandru Ipsilanti*, în LR, LX, 2011, nr. 4, p. 541–546.

Alexandru Constantin Moruzi arată în hrisovul din 16 ianuarie 1796 că, pe lângă fabrica de postav pe care a găsit-o pustie, a ridicat fabrica de hârtie de pe apa Sabarului „din neființă”, pe propria sa cheltuială „ridicând zidirile și toate cele trebuincioase”¹². Ca și predecesorul său, Alexandru Moruzi acordă privilegiu și diverse scutiri fabricii de hârtie, printre care scutirea de vamă pe 5 ani. În același timp, prin hrisovul din ianuarie 1796, Alexandru Moruzi „dă fabrica pe seama Mitropoliei”, după cum arată V.A. Urechia.

Prin menționarea hrisovului din ianuarie 1796, ajungem la discutarea celui de-al doilea cuvânt amintit în titlul acestui articol. Este vorba de cuvântul *hărturărie*, care înseamnă tot „fabrică de hârtie” și este semnalat de Emil Vărtosu¹³. Ca și *harturghie*, acest cuvânt nu apare în lista de cuvinte a dicționarelor citate mai sus. El nu pune probleme din punct de vedere etimologic, prin atestarea în DA a cuvântului *hărturie*, (deci **hărturie** + suf. *-ărie*, cf. *postăvărie*). În schimb, *hărturărie* ridică probleme în ceea ce privește atestarea. Sintagma *fabrica hărturării* din *Paleografia ...* nu se regăsește în cuprinsul hrisovului lui Alexandru Moruzi, așa cum este acesta reprodus de V.A. Urechia. Trebuie arătat că la pontul 7 al respectivului hrisov descoperim sintagma „fabrica facerei de hârtie”, care seamănă cu cea semnalată de Emil Vărtosu. Este posibil ca sintagma *fabrica hărturării* să fie o reminiscență din alte surse bibliografice ale *Paleografiei ...* O scurtă verificare în Dionisie Eclesiarhul¹⁴ nu evidențiază existența cuvântului *hărturărie*. Cum nu poate fi vorba de un alt hrisov din ianuarie 1796, despre întemeierea unei fabrici de hârtie pe apa Sabarului, pe care domnitorul Alexandru Moruzi să o vândă Mitropoliei, ne-am manifestat reținerea față de atestarea acestui cuvânt prin semnul de întrebare din titlu. Din cauza acestui semn de întrebare și în lipsa unei atestări verificabile, considerăm că *hărturărie* rămâne să fie supus unor verificări ulterioare.

La sfârșit de secol XIX și început de secol XX, amintirea „morilor de hârtie” se va asocia desigur cu imaginea unor clădiri mari, părăginite și inestetice; atestările cuvântului *hardughie* din această epocă sugerează din plin trăsăturile semantice amintite:

Frunză verde-a macului,
Iubii fruntea satului,
Luăi propteaua gardului
Hurdubia dracului!¹⁵

¹² V.A. Urechia, *Istoria românilor*, București, Lito-tipografia Carol Göbel, 1891, vol. V, p. 300–302.

¹³ Emil Vărtosu, *Paleografia româno-chirilică*, Editura Științifică, București, 1968, p. 87. Asupra cuvântului *hărturărie* ne-a atras atenția domnul Al. Mareș.

¹⁴ În *Tezaur de monumente istorice pentru România ... adunate, publicate cu prefațiuni și note illustrate* de A. Papiu Ilarian, Tom. II, București, Tipografia Națională a lui Ștefan Rasidescu, 1863, p. 184.

¹⁵ *Ion Creangă*, „Revistă de limbă, literatură și artă populară”, vol. II, Bârlad, 1909, p. 18.

În alte surse bibliografice, *hardughia* apare ca „o clădire mare” (ȘEZĂTOAREA) sau ca „ziduri mari și deșerte, neproporționate” (URICARIUL).

După hrisovul lui Alexandru Ipsilanti din 1776, cuvântul *harturghie* mai apare și într-un hrisov al lui Mihail Suțu din ianuarie 1784, în legătură cu un Nicolae Lazăr care nu-și achita datoriile (probabil același Nicolae Lazari căruia Ipsilanti îi acordase monopolul fabricării hârtiei)¹⁶.

„Unii din datornici, ce au a lua de la Niculae Lazăru, arătară Domniei mele că vameșul Necula în catastihu ce dă de datoriile ce are el a lua nu areată toți banii câți are ca să iae și pe toți datornicii, făcând vicleșug, și deosăbit de aceasta dzic că-l văd pe Lazăr lucrând harturghia și făcând negustorie.”

Citatul este interesant pentru că, în acest caz, cuvântul *harturghie* pare a avea sensul de „meseria fabricării de hârtie”. În același timp, poate fi vorba și despre funcționarea „fabricii” de hârtie. Oricum, sensul trebuie înregistrat spre o verificare ulterioară.

În urma celor de mai sus, considerăm că etimonul cuvântului *hardughie* este neogrecul *χαρτουργία*. Din punct de vedere lexicografic, conform principiului „o etimologie, un cuvânt”, cuvântul *hardughie* ar trebui înregistrat ca variantă a cuvântului *harturghie*. Primul sens al cuvântului-titlu **harturghie**, cu indicația (învechit și rar), ar trebui să fie „moară de hârtie”, iar celelalte sensuri ar trebui să poarte indicația (în forma *hardughie*).

ABREVIERI

- BREBAN = Vasile Breban, *Dicționar general al limbii române*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
- CADE = I.-Aurel Candrea – Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*. Partea I: *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi* de I.-Aurel Candrea. Partea II: *Dicționarul istoric și geografic universal* de Gh. Adamescu. București, Editura „Cartea Românească”, [1926–1931].
- CIORĂNESCU = Alexandru Ciorănescu, *Dicționar etimologic al limbii române*, Editura Saeculum T.O., București, 2002.
- DA = (Academia Română) *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul II. Partea I: *F–I*. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1934.
- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a. Conducătorii lucrării: acad. Ion Coteanu, Lucreția Mareș. București, Editura Univers Enciclopedic, 1998 (Academia Română. Institutul de Lingvistică din București).
- DEXi = *Dicționarul explicativ ilustrat al limbii române*, Ed. Arc, Ed. Gunivas, 2007.
- MDA = *Micul dicționar academic*. Vol. I–IV. București, Editura Univers Enciclopedic. Volumul al II-lea: D–H (2002).
- NDU = Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*. București – Chișinău, Litera Internațional, 2006.
- ȘEZĂTOAREA = „Șezătoarea”. Revistă pentru literatură și tradițiuni populare. Director: Artur Gorovei. Fălticeni. Anul IX (1905).

¹⁶ V.A.Urechia, *op. cit.*, vol. I, p. 475.

- TDRG = Dr. H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. [Band I–III]. Bukarest, Staatsdruckerei. I: 1903; II: 1911; III: 1924.
- URICARIUL = URICARIUL, X = Theodor Codrescu, *Uricariul cuprinzătoriu de hrisoave, anaforale și alte acte din suta a XV–XIX, atingătoare de Moldova*. Sub redacțiunea dsale... Vol. X. Iași, 1888.

FROM CHARTERS: THE WORDS *HARTURGHIE* AND *HĂRTURĂRIE* (?)

(Abstract)

The article discusses the words *harturghie* and *hărturărie* meaning both “paper-mill”; *harturghie* used to denominate old paper-mills during the late 18th century. The word appears in a document dated 1776 in which Alexander Ipsilanti granted certain rights to those willing to build a paper-mill and practise the trade of paper making. The word *χαρτουργία* (meaning paper-mill) is supposed to be created in relation with the word *δερματοουργία* (meaning tannery). From the word *harturghie* (in Greek *χαρτουργία*) derived the Romanian word *hardughie*, meaning “big, shabby building”. The word *hărturărie* was not found in the charter issued in January 1796 by Alexandru Moruzi, as suggested by E. Vârtosu, hence the question tag in the title.

Cuvinte-cheie: etimologie, hârtie, moară de hârtie, tăbăcărie, *hardughie*, *harturghie*, *hărturărie*, neogrecul *χαρτουργία*.

Key words: etymology, paper, paper-mill, tannery, *hardughie*, *harturghie*, *hărturărie*, Neo-Greek *χαρτουργία*.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*